

Вас. Різвиченко.

II.

Г Е Р Б
У К Р А Ї Н И .

(В справі українських національних емблемів.)

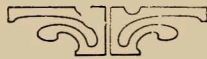
1917 р.

Вас. Різниченко.

II.

ГЕРЬ УКРАЇНИ.

(В справі українських національних емблемів).

1917 р.

ЗВЕНИГОРОДКА,
Друкарня Х.-Л. Улицького.

II.

Герб України.

В справі українських національних емблемів.

(З приводу українських маніфестацій вь Києві 16 і 19 берез. 1917 р.)

В нарисі „Національний колір України“ ми подали відомости про українську національну краску.

Отже, таким побитом, коли справа з українським національним коліром стоить доволі ясно і вирішена, можна сказати, вельми стисло, то в далеко складнішому становищу перебуває зараз справа з нашим гербом національним. Справді: тоді як колір прапорів і емблемів наших в маніфестаціях 16 і 19 березня 1917 року був майже виключно жовтоблакитний—гербів українських можна було бачити аж кілька: жовтого лева на блакитному тлі, комбінованого герба з левом і архангелом, запорожця, нарешті, золотого одногового орла на синьому фоні і навіть турецького півмісяця з зорями і хрестом над ним... Ясно, що не можемо ми і далі вживати всіх цих перелічених знаків за свій герб національний і мусімо зупинитись на котромусь одному із них, а саме—на тому, котрий символізував собою коли небудь всю Українську землю в її сувокупности, а не якусь її частину, вживав ся найчастійше і скрізь. Відомо, що різні части української території, різні правителі і вожди українського народу, в різні часи вживали різних гербових відзнак. Так, приміром, Галичина вживала за герб «лева золотого в короні золотій, в полю блакитнім», ¹⁶⁾ Поділе—«сонце золоте в білому полю», ¹⁷⁾ Волинь—«хрест білий в червонім полю», ¹⁸⁾ Чернігівщина—«орла з двома ¹⁹⁾

¹⁶⁾ Korona Polska przy złotej wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr. Prowincyj y Rycerstwa Kleynotami etc, podana przez X. Kaspra Niesieckiego Societas Jesu, R., 1728, Lwów, стр. 149.

¹⁷⁾ Ibid., 155.

¹⁸⁾ Ib., 154.

¹⁹⁾ Пізнійш з одною.

головами, з розпростертими крилами і ногами, над обома головами одна корона» ²⁰⁾, Київщина — „Ангела білого в червонім полі» ²¹⁾ і т. д. Се, так сказати, територіальні українські герби. З другого боку, вживали ся у нас тою чи иньшою частию української землі фамілійні герби тих володарів, котрі стояли на чолі данної території. Так, примром, знаємо герби за князівських часів Володимира Св'ятого, Св'ятополка, Ярослава Мудрого і н., знаходжувані на монетах, тощо; ²²⁾ за гетьманських часів—Б. Хмельницького, Мазени і н. ²³⁾; Вісько Запорізьке теж мало свого спеціального герба—озброєного в шаблю і рушницю Запорожця, зверненого лицем в правий бік і держачого в лівій руці рушницю, а правою рукою взявшого ся за пояс. ²⁴⁾ Такого ж герба, як знаємо, вживав Богдан Хмельницький поруч «Абданка» ²⁵⁾ і Мазепа ²⁶⁾. Запорожця з рушницею і шаблею бачимо також на «знамени Малоросійського Переяславського полку сотні Домонтовской» (1762 р., в гетьманство Розумовського) ²⁷⁾, з тою тільки ріжницею, що вуся у сього запорожця не підкручені до гори, а опущені додолу.

Герб з Запорожцем вживав ся козацтвом на печатках вже в XVI віці ²⁸⁾, а в XVIII віці ми бачимо його на військових знаменах. Се є властивий козацький герб всього періоду існування української козачини, однаково вживав-

²⁰⁾ Ів., 200.

²¹⁾ Ів. 144.

²²⁾ Див. Ілюстр. Істор. М. Груш, Спб., 1913.

²³⁾ Ід., 315, 375.

²⁴⁾ Ід., Стор. 253, 272.

²⁵⁾ Ід., 303.

²⁶⁾ Ід., 375.

²⁷⁾ Ід., 471.

²⁸⁾ Ів. Крипякевич. Календар «Просвіти», Львів, 1914, стор. 129.

ший ся козацьким військом як на Правобережній Україні (Б. Хмельницький), так і на Лівобережній (Мазепа). Український літописець Грабянка (р. 1710) називає його в своїй літописі «гербом Малоросійським» і так його описує:

Вѣрши на гербъ Малоросійский.

Войска Запорожского воинъ знаменитій
Вооружень бодрствуєть отчизну хранити,
Аще и враговъ, конхъ не зрит пред собою,
Обаче оружїе готово до бою і т. д...²⁹⁾

Зображене запорожця з мушкетом і шаблею можна було подибувати також на надгробних плитах старіх українських козацьких могил в Правобережній Україні.³⁰⁾

Але поруч герба з запорожцем, козацтво наше вживало часто-густо й інших гербовіх відзнак—чи своїх вождів, як, напр.: Богдана Хмельницького, чи гербів тих держав, котрі їх приймали на службу, як, приміром, австрійського архикнязя Максиміляна, од цїсаря Рудольфа, од Семигородського князя, од подьського короля, од московського царя і н. Прапори з чужими гербами часто-густо zostавали ся в війську навіть тоді, коли козаки вже не були в чужій службі.³¹⁾

На Правобережній Україні Б. Хмельницький часто вживав орла. Орла одноголового бачимо на карті України Бопляна, роблений в 1650 році.³²⁾

Не чужа була ся відзнака і лівобережній Україні, як се видно з оповідання про побут Мазепи в Бендерах з військом після розрива його з Петром і полтавської катастрофи: «гамір був великий, а юрба численна: полки України і ку-

²⁹⁾ Дѣяствїя презѣльной etc.... року 1710, К, 1854.

³⁰⁾ Приміром, літ сорок тому в Чигирині, як нам переказували очевидці.

³¹⁾ Неділя, 1911, 6.

³²⁾ Матеріали по исторіи Рус. Картогр. К, 1899, табл. № XXXII,

ріні Запоріжя стояли в порядку з зброєю; військо було нечисленне, але з кожним днем збільшувалося. *Орел України* і архангел Запорожя повідали над військом³³⁾. Того ж самого „одноголового орла України“ знаходимо і на надгробній плиті Мазепи в описі його могили в Галаці³⁴⁾. „Ще в 1830 роках“, каже румунський історик, «написи на могилі були постирані ногами богомольців, надгробний камінь побився, але знак українського орла був ясно видний». В 1835 році, при реставрації могили Мазепи, реставратор «через незнане геральдики, замість *одноголового орла України* зробив на чудовій мармуровій плиті двоголового австрійського орла³⁵⁾»

Одноголового орла з хрестом в лівій лапі вживає досі Чернігівщина, як свого старинного герба³⁶⁾. Знаємо, що серед других народів одноголовий герб уживався і уживається в Германії, Моравії, Силезії, Польщі і інших краях.

Так культивований Галицькою Україною герб з зображенням *лева*, деручогося на скелю, походить з Галичини і є власне гербом всіх галицьких земель і, зокрема, гербом міста Львова (брама башти). В згадуваній вже літописі Несецького (а також і в інших літописях³⁷⁾) читаємо про герб Галичини так: «Herb tego Woiewodstwa Lew złoty w Koronie złotej, w polie białym»...³⁸⁾ Не відомо, з якого часу він почався вживати в Галичині, але пам'ятки його збереглися іще з 1316 р. Може його вперше прийняв собі за знак князь Лев,

³³⁾ Україна, 1914, II, 69.

³⁴⁾ Историч. Вѣстн., 1892, I, 296.

³⁵⁾ Idem, 296.

³⁶⁾ Див. П. Ф. Фон-Винклеръ. Гербы городовъ, губерній, областей и посадовъ Рос. Имперіи. СПб., 1899, стр. 166.

³⁷⁾ Gwanin'a—1578 р., Paprockiego—1584 р., Bielskiego—1597 р.

³⁸⁾ Korona Polska przy złotej wolności... 1728, Lwów, стр. 149.

син короля Данила, а може він походе із давніших часів.³⁹⁾ Є данні, що лев уживався у нас також на Волині і взагалі не зовсім чужий був Правобережній Україні. На Лівобережній Україні ми стрічаємо його тільки в печаті Самарської Паланки 1750 р.⁴⁰⁾ В сій печаті він стоїть на 4 ногах, звернутий головою вправо, з піднятою правою лапою, з короною посередині. Не зважаючи на се, тіснішою його вітчиною zostавалась все ж таки Галичина, і край, котрий він символізував, було „воеводство Руське“ (як в урядових актах називалась Галичина). На Правобережній Україні, в Придніпров'ї, а тим більш в Гетьманщині, він не отримав такого культу, як в своїй безпосередній Батьківщині Галичині. Що торкається питання, відкіля перейшов лев до Галичини, то на се певних вказівок не маємо. Герб лева стрічаємо ми в багатьох краях. «Є він на печатах візантійських імператорів і перейшов до Царгорода зі Сходу; але галицький лев подібний більш до Західних левів. Лев з хвостом, загнутим до гори, подибуєть ся часто на італійських монетах, гербах і печатках; такий герб мали також деякі французькі королі, графи Фляндрії, німецькі володарі, шведські королі, чеські королі, шлезькі князі і ин. На печаті одного з австрійських князів є лев зовсім подібний до галицького“.⁴¹⁾ (Порівн. також галицького лева з чеським⁴²⁾).

Під час козацько-мусульманських війн і в стосунках з турками козацтво уживало инді півмісяця з зорями і хрестом на горі на знак побіди християнської України над народами Магомеда.

Герб Великого князівства Руського Виговського зобра-

³⁹⁾ Ів. Крипякевич. Календар „Просвіти“, 1914. 127.

⁴⁰⁾ М. Груш., ілюстр., Іст. Укр., 1913, СПб., 467.

⁴¹⁾ Ів. Крип., Календар „Просвіти“, 127.

⁴²⁾ Чешско-Рус. єдиненіє, 1915, № 1.

жав герб Польщі з голубом, несучим оливкову галузь згоди.⁴³⁾

Попри сих гербів, українським військом вживало ся іще багацько інших відзнак, як своїх, так і чужих, і головним побитом, гербів тих воеводств, з яких походили полки; так, приміром, при від'їзді Б. Хмельницького з під Львова несе-но було більш 34 хоругв з ріжними гербами: „Іхав так Хмельницький, як *antesignatus cosacorum*, краківським перед-містем, поври тамошню браму на сорокастім бахматі, за ним хоругва нова червона, бунчук з кінського білого хвоста, над ним несений „абданк“ з хрестом гаптований, з китайки білої барви; а друга була з образом святого Михайла при-крашена, а він наскрізь копієм пробиває дракона. За тими хоругвами наступали інші хоругви, котрих було 34 plus minus, на них було видно всякі делінеації гербовні майже всіх воеводств та далеких держав, крім білого орла нашої Польщі in diademe“...⁴⁴⁾

Із того, що знамено з гербом Архистратига Михайла було несемо поруч з „абданком“ Хмельницького, можна думати, що герб з образом архангела уважав ся в козаць-кім військові найважливішим побіч з гетьманським гербом («абданком» з хрестом). Коли ж, в яким часі, звідкіля і ким почав ся вживати ся у нас на Україні сей герб? На жаль, ми не маємо змоги прослідкувати його вживане з самого початку української держави. Не знаємо навіть в яким виді він вживав ся в старій Київській державі. Щойно ми поди-буємо його тільки в історичних документах за польсько-ли-товських часів. Так, майже в усіх гербарнях і хроніках то-гочасних в описах герба Київської землі згадуєть ся

⁴³⁾ Z dziejów Ukrainy. 1912, стр. 617.

⁴⁴⁾ Неділя, 1911, 6.

«архангел Михайло білий в червонім полі»⁴⁵). Натомісць, в пам'ятниках княжих часів Київської землі бачимо, що Київські князі вживали на монетах своїх власних фамілійних гербів (напр., Володимира св.). Але проте, культ Архангела Михайла на Україні і, з'окрема, в Києві, був поширений. В честь його називалися монастирі (як, напр., Михайлівський монастир в Києві), малювалися ікони з його зображенням (напр., в тім же монастирі), воздвигалися церкви, тощо. Знаємо також, що і за козацьких часів герб з образом св. Михайла широко вживався козацьким військом. Се ми бачимо, напр., з опису атрибутів українського війська під Львовом в 1655 році, де впереді, поруч з знаменем з гетьманським гербом несено було знамено з гербом Архистратига Михайла. Із того, що герб з архангелом несено було поруч герба Гетьманського, можна думати, що сьому гербові надавалося важне значіння.

Знаємо далі, що архангел ввійшов, як складова частина, в місцеві герби багатьох міст Правобережної України, як, приміром, Каніва⁴⁶), Звенигородки⁴⁷), Таращі⁴⁸), Чигирини⁴⁹), Овруча⁵⁰) і інших.

Не чужий був герб з архангелом і Гетьманщині (Лівобережній Україні), де він теж ввійшов, як складова частина, в місцеві герби тамтешніх міст, як, напр., Гадяча⁵¹) або Крелевця⁵²). Знамено з гербом архангела Михайла бачимо

⁴⁵) Див. М. Бельський. 1584 р. (вид. III, 1766 р., стр. 7), Несецький. 1728 р., стр. 144 і и.

⁴⁶) П. Фон-Вінклер. Гербы і т. д. СПб., 1899, стр. 62.

⁴⁷) Id., 55.

⁴⁸) Id., 149.

⁴⁹) Id., 167.

⁵⁰) Id., 109.

⁵¹) Id. Див. старин. печать Гадяча 1669 р., стор. IV.

⁵²) Id., стор. 78.

ми також в військовій Гетьмана Мазепи в Бендерах в 1709 році⁵³).

Традиції культу арх. Михаїла сьвіжі були ще в часи Шевченка, як се видно з промови благочинного в «Гайдамаках», вложенної йому в уста Шевченком, благословляючого своїх гайдамаків в ім'я архистратига Михаїла на подвиг ратний:

....за нас—

І душі праведних, і сила

Архистратига Михаїла.⁵⁴)

Архангелом нерідко в Польщі зображалась Русь-Україна. Архагенда з погонєю (герб Литви) бачимо в Польській короні, складавшійся з трох земель—з корінної Польщі, Литви і Руси-України; герб Київської Землі, вкупі з гербом Литви (погонєю) на другому боці знаменці, бачимо за часів Польщі і чарешті з Рос. гербом (двог. л. орлом)—за часів московського панування. (Див. знамено з гербом Архангела Михаїла, пробиваючого внакрізь щоба, в Київському воєнно-історичному музеєві).

Майже всі старі польські літописі й гербарії рисують Архангела Михаїла в польських національних фарбах—в білій красці на червоному полі, з авреолою над головою, іноді мечем і похвою, *опущеними до долу*, на знак покори України Польщі. Але ми тепер уже знаємо, що в такій формі Архангел не міг уживати ся у нас на Україні в давнішню пору. Старі зображення його на давніх іконах показують його одягненим в лицарську зброю—з щитом в лівій руці і огнистим мечем в правій руці, поднятій догори. Не є рівнож українськими національними фарбами і фарби, в

⁵³) Україна, 1914, II, 69.

⁵⁴) Кобзарь. СПб., 1912, 90.

котрих малюють його польські літописи. З цього погляду теперішній герб столиці України Київа, утворений в XVIII століттю, з архангелом на блакитному полі ближче стоїть до свого давнішого українського прототипа.

Цікавий тип українського герба, з короною над головою Арх. Михаїла, поміщено в „Kwartalnik'u Litewskiem за 1910 р.⁵⁵⁾.

Як бачимо, отже, культ герба з образом Арх. Михаїла був широко поширений у нас на Україні в різні часи і на всіх просторах її земель од найдавніших часів до останніх днів. Його вживало однаково поспільство, козацтво, гетьмани, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Київщина, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, ним в печатках чужих держав зображалась бувша Київська держава⁵⁶⁾, він ліг в основу багатьох провінціальних гербів України.

Підводячи тепер ґукоток всьому сказаньому тут, бачимо, що Україна на протязі всього свого історичного існування зливала різних гербових відзнак—в залежності від часу, місця, класового стану людности і т. д., при чому одні із сих відзнак вживали ся частійши, ширше і більшим числом українського громадянства, а другі менше. Яскраво, рельєфно і головно зафіксувались на тлі історичного розвитку гербового життя України такі 4 герби: запорожець, орел, лев і Арх. Михаїл. Которий же з них мусімо ми тепер визнати за свій герб національний? Бо—ясно, що і далі вживати сих всіх відзнак, як се робилось у нас на маніфестаціях 16 і 19 березня, а подекуди і тепер робить ся, ми не можемо і мусімо прийти до чогось сталого, певного. А саме—мусімо визнати

⁵⁵⁾ Див. Herb Ukrainy (Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912, стор. 667).

⁵⁶⁾ Див., напр., малюнок державної печаті в щоденникові Корба, сопровождавшего в 1698 і 1699 р.р. посла священо-римської імперії, отправл. до Рос. двору для переговорів про війну з Римом. (П. Фон-Вінклер, VII стор.).

за свій герб національний той із гербових знаків, котрий уживався у нас з найдавнішого часу, на всіх просторах землі Української і всею людністю. *Тільки той герб, що обзначав собою всю Україну, а не якусь часть її, і мусить бути нашим гербом національним.*

Отже, після всіх тих історичних справок, котрі ми подали вище про кожний із сих 4-х гербів, роздивімся ближче, чи може бути гербом України перший із поданих тут гербів „Запорожець“? Розглядаючи його з боку історичної давности, бачимо, що він міг появи́ти ся на Україні *ніяк не пізніше* заснування у нас козаччини—кінця XV в., початку XVI в. Отже, таким побитом, міг вживати ся у нас, починаючи з кінця XV в. Ні в Литовську, ні в Польську добу не існував він і, значить, не міг в сі дві доби символізувати собою України. Та й, окрім того, появившись в час козаччини, вживав ся він виключно військовою українською клясою—козацтвом, запоріжем, гетьманством. Се був, властиво, спеціальний військовий український герб—Запоріжя і всього козацтва Правобережного і Лівобережного, вживавший ся також і Гетьманами по той і сей бік Дніпра (Хмельницький, Мазепа). І уже через те, що він вживав ся на Україні не увесь час, а також був гербом тільки одної військової кляси—спеціально запоріжя, козацтва,—вживати ся у нас тепер за герб України він не може. За те може його вживати з повним правом на своїх знаменах наше українське військо з зображенням на другому боці знамени того патрона, імя котрого воно носе (Б. Хмельницького, Полуботка, Дорощенка, Мазепа і п.)

Не може бути гербом України і друга, уживана у нас гербова відзнака—однословий орел. Герб сей уживав ся у нас, головним побитом, за часів польського панування—Б. Хмельницьким, козацтвом—на Правобережній Україні, і перейшов до нас од Поляків разом з польськими національ-

ними красками—малиновим фоном і білою фігурою орла. Що правда, зображене «одноголового орла України» бачимо ми і на знамені в військові Мазепи в Бендерах в 1709 році⁵⁷⁾, і на могилі Гетьмана Мазепи в Галаці⁵⁸⁾, але все ж таки, в кінці кінців, широкого розповсюдження він не мав. На правобережній Україні його вживали за часів Польського панування, а до Мазепи він міг перейти з Чернигівщини, де він вважався і вважається за герб Чернигова і Чернигівської землі.

Рівнож не можемо прийняти за герб і герба „князівства Руського“ Виговського з одноголовим орлом, символізуючого зверхність Польщі над князівством, раз уже тому, що сей герб був спеціально приготовлений для Виговського і, значить, раніш його не існувало і, по друге, через те, що виготовлений він в польській традиції (орел) і вжитку у нас дальше ніде не получив.

Остаєть ся, таким побитом, герб з «левом», так культивований в Галичині, і герб з архангелом. Котрий же з них мусімо ми визнати за український герб?

Як уже видно із поданих вище історичних справок про герб з левом—лев є власне гербом Галичини, Галицької землі і, з'окрема, Львова. Там його батьківщина, Галичину у всіх гербаріях і тогочасних історичних документах він представляє і представляв. Се є локальний провінціальний герб частини української території, займавшої ті землі, які займає теперішня Галичина. В Галичині його ми вперше стрічаємо, Галичину він у всіх тогочасних польських і українських літописях і гербаріях символізує, в Галичині він весь час уживався і ніколи, на протязі всеї українсь-

⁵⁷⁾ Україна 1914, II, 69.

⁵⁸⁾ Истор. Вѣст., 1892, I, 296.

кої минувшини, не символізував цілої України, хоча і не зовсім чужий був в уживаню Правобережній Україні.

Таким побитом, не можемо ми прийняти за герб цілої України, за герб всіх українських земель—*герб окраїни України*, яким є герб окраїнної української провінції герб Галичини. Бо коли вже приймати за герб України герб якоїсь української провінції, то мусімо прийняти за такий—герб не окраїнної провінції України, а центра України, герб серця її, столиці Києва, яким є архангел Михаїл. Коли архангел Михаїл почав у нас уживати ся—ніяких звісток не маємо. Вперше ми його подибуємо, як гербову відзнаку, за польських часів. Не знаємо навіть, як уживав ся він за княжих часів. Але коли взяти на увагу, що кождий із гербів старих міст і країв має за собою якусь історичну минувшину і традицію, то з більшою правдоподібністю можна сказати про вживане його в княжі часи. На перших порах він символізував собою тільки Київ, Київську землю, а далі уживане його стало ширше. Він вже став вживатись для означення цілого народу, краю—Руси-України; з ним виступало в поході козацтво, його зображали на своїх знаменах Гетьмани, він став поширюватись в уживаню на Правобережній Україні, на Лівобережній Україні, з ним шло за Мазепою в 1709 році його військо в Туреччину в ізгнане, з ним виступали гайдамаки при повстанні, його вживали чужинні володарі для означення Руси-України, він як герб столиці України, герб України, ввійшов, як складова частина, в герби декотрих провінціальних міст Правобережної і Лівобережної України...⁵⁹⁾.

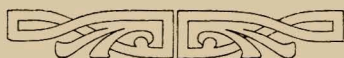
Образ Архистратига Михаїла був найпопулярнійший в нашій Україні. В честь його народ воздвигав храми, мона-

⁵⁹⁾ Див. попередні примітки про герб Арх. Мих.

стирі, малював ікони, тощо. З силою архистратига Михаїла звязувалась сила України, він вважався її оборонцем, стражем.

Ось чому, нам здається, герб з образом св. Архистратига Михаїла мусить і тепер зостатись нашим національним гербом. Ось чому він, а не лев, мусить бути гербом України, герб—Київської землі, а не Галицької, герб—центра України, а не окраїни, герб—серця України, а не провінції..⁶⁰).

22. III, 1917 р.
Київ.

⁶⁰) При зображеню його вживають ся національні українські фарби— блакїтна і жовта: фігура ангела окрашується в жовту (золоту) фарбу, а фон—в блакїтну. (В таких, напр., фарбах бачимо ми його в гербі Звенигородки). Вогненний меч повинний бути не опущений, по польськи, а піднятий догори.

В композиційному гербі можна намалювати на щиті архангела, котрий він держе впереді, лева—герб Галичини, бувшої довгий час авангардом, п'ємонтєм українського політично—національного житя.—Але се вже буде одступленє од історії. До того ж, все національне жите українське переносить ся тепер до Рос. України,

Виданя Вас. Різниченка.

КНИЖКИ:

- 1) П. И. Пржевальский, отец украинского рационального пчеловодства. Ц. 6 коп.
- 2) М. И. Драгомировъ. Ц. 12 коп.
- 3) На руїнах минулої слави Батурина. Матеріали для бібліографії Батурина. Ц. 35 коп.
- 4) Проект українського університету в Батурині. Ц. 20 коп.
- 5) З минулого Батурина. Часть I. Ц. 40 коп.
- 6) Батуринське пасішництво. Ц. 20 коп.
- 7) На могилі придворного гетьманського лікаря Хоми Дуссика біля Батурина. (3 фотогр. знімок могили). Ц. 35 коп.
- 8) Теж, на гіршому папері. Ц. 15 коп.
- 9) На могилі останнього Гетьмана України в Батурині, Ц. 25 коп.
- 10) Батуринський шлях. (Уривок з дорожних споминів „В резиденції Гетьмана Мазепи“). Ц. 10 к.
- 11) Земляки, достопамятні уроженці землі Котопської. Випуск перший. М. Драгомиров. (Характеристика його як воєнного мислителя, громадянина, людини і українця). Ц. 20 коп.
- 12) Теж. Випуск другий. П. Прокопович, батько українського рационального бжільництва. Ц. 20 коп.
(Третій випуск „Земляків“ буде присвячений пам'яті бібліографа Ст. Ів. Пономарьова).
- 13) З минулого Батурина. (Історичні нариси). Часть II. Ц. 45 коп.
- 14) Гетьман Ів. Мазепа. Вірші. Ц. 20 коп.
- 15) Його ж. Переписка з Мотрею Кочубеівною в Батурині. З портретом Мотрі Кочубеівни. Ц. 20 коп.
- 16) Національний колір України. Ц. 12 к.
- 17) Герб України. Ц. 20 к.

(Див. обкладину).

18) В резиденції Гетьмана Мазепи. (Дорожні замітки Батуринського туриста). Ц. 35 коп.

19) На могилі Гетьмана Мазепи (До питання про перенесення його праху з чужини на Україну). Ц. 20 к.

ПОЧТОВІ КАРТКИ:

1) Руїни палацу останнього Гетьмана України в Батурині. Ц. 5 коп.

2) Могила придворного гетьманського лікаря Хоми Дуссика біля Батурина. Ц. 5 коп.

3) Портрет Мотрі Кучубеївни. Ц. 5 коп.

4) Могила Гетьмана Доршенка в Московщині. Ц. 6 коп.

5) Могила останнього Гетьмана України в Батурині. Ц. 6 коп.

Ціна 20 коп.